

عوامل ورود به جهنم از منظر نهج البلاغه

ریحانه رضایی راد^۱

چکیده

از دیرباز موضوع سعادت و شقاوت انسان مورد توجه بوده است. در آموزه‌های وحیانی، شقاوت به معنای ورود به جهنم و سعادت به معنای رسیدن به بهشت معرفی شده و قرآن کریم و پیامبران الهی به انسان‌ها هشدار داده‌اند تا از عوامل شقاوت دوری کنند. یکی از منابع ارزشمند برای شناخت این عوامل، نهج‌البلاغه است که کلمات گهربار امام علی علیه‌السلام را در خود جای داده است. پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تحلیل عوامل ورود به جهنم از منظر نهج‌البلاغه سامان یافته و این عوامل در سه بخش اصلی اعتقادی، اخلاقی و اجتماعی بررسی شده است. روش تحقیق در این نوشتار کتابخانه‌ای و رویکرد آن توصیفی - تحلیلی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بی‌توجهی به این عوامل نه تنها انسان را از سعادت ابدی محروم می‌سازد، بلکه زمینه سقوط فرد و جامعه را نیز فراهم می‌آورد.

واژگان کلیدی: عوامل، ورود، جهنم، نهج البلاغه

^۱ - دانش آموخته سطح ۲، حوزه حضرت خدیجه ام المؤمنین سلام الله علیها، شهریور ۱۴۰۴.

مقدمه

انسان در برابر موقعیت‌های گوناگون، رفتارهای متفاوتی نشان می‌دهد که برخی از آن‌ها زمینه‌ساز شقاوت در دنیا و آخرت است. آگاهی از پیامد اعمال، انسان را از ارتکاب رفتارهایی که منجر به ورود به جهنم می‌شود باز می‌دارد. از این رو، شناخت عوامل ورود به جهنم اهمیتی ویژه دارد؛ زیرا آگاهی از آن نقش بازدارنده‌ای، در زندگی فردی و اجتماعی ایفا می‌کند. یکی از منابع ارزشمند برای بررسی این موضوع، نهج‌البلاغه است؛ کتابی که مجموعه‌ای از سخنان حکیمانه امیر مؤمنان علیه‌السلام را دربردارد، بنابراین پژوهشگر در صدد معرفی عوامل اعتقادی، اخلاقی و اجتماعی ورود به جهنم می‌باشد.

با جست‌وجو و بررسی در سایت‌های گوناگون، پیشینه مرتبط با موضوع حاضر یافت شده است: کتاب «سرنوشت انسان: بهشت و جهنم» نوشته‌ی مسعود عالی در سال ۱۳۹۲ هـ.ش، توسط انتشارات عطش در قم چاپ شده است. نویسنده با توجه به آیات و روایات درباره حقیقت بهشت و جهنم، اوصاف بهشتیان و دوزخیان و عوامل ورود به هر یک می‌پردازد.

کتاب «بهشتیان و جهنمیان از دیدگاه آیات و روایات» از رقیه تقی‌زاده که در سال ۱۳۹۳ هـ.ش، توسط انتشارات گوهر ماندگار در قم، منتشر شده است. در این کتاب با استناد به قرآن و احادیث، اوصاف بهشت و جهنم و ویژگی‌های کسانی که وارد هر یک می‌شوند را بیان کرده است. عوامل ورود به بهشت را ایمان، عمل صالح، نماز، صبر، خودسازی، صداقت؛ و عوامل ورود به جهنم کفر، نفاق، ظلم، دنیاپرستی، ترک فرایض دینی و پیروی از هواهای نفسانی برشمرده است.

کتاب «تصویری از بهشت و جهنم» به نویسندگی احمد حبیبیان توسط سازمان تبلیغات اسلامی در سال ۱۳۹۳ هـ.ش به چاپ رسیده است. حبیبیان در قرآن و کلام معصومین علیه‌السلام به توصیف بهشت و جهنم پرداخته و شرایط و ویژگی‌های افرادی که وارد هر یک می‌شوند را بیان کرده است.

در مقاله «جهنم و جهنمیان در قرآن و حدیث نوشته محمدباقر بصیری، استاد راهنما غلامحسین اعرابی، استاد مشاور کمال حسینی، ۱۳۸۶ هـ.ش» جهنم و جهنمیان از منظر قرآن، روایات و نظرات مفسران، محدثان و متکلمان اسلامی پرداخته است. در آن، جهنم به عنوان بدترین مکان عذاب برای کفار، منافقان و گناهکاران معرفی شده، عوامل ورود به دوزخ و گروه‌های ماندگار در آن مشخص شده

است. انواع عذاب‌ها و طبقات جهنم توضیح داده شده و پاسخ‌هایی به شبهات پیرامون جاودانگی عذاب و سازگاری آن با عدل و رحمت الهی ارائه گردیده است.

مقاله «عوامل اعتقادی خلود در جهنم از منظر قرآن و سنت نوشته‌ی فاطمه افسونی اسکویی کارشناسی ارشد دانشگاه علوم و معارف قرآن، استادیار علیرضا رستمی هرانی، ۱۴۰۰ هـ ش» به بررسی عوامل اعتقادی خلود در عذاب جهنم پرداخته و نشان می‌دهد که بر اساس قرآن و روایات، خلود برای کفار، مشرکان و منافقان و دشمنان ولایت علی علیه‌السلام ثابت است. سایر گنهکاران و دشمنان خدا تنها در صورتی خالد در جهنم خواهند بود که اعمالشان به کفر، شرک یا نفاق منجر شود.

لازم به ذکر است، هرچند پژوهش‌های پیشین به بررسی اوصاف بهشت و جهنم و عوامل ورود به آن‌ها در آیات و روایات پرداخته‌اند، اما هیچ‌یک به‌طور مستقل عوامل ورود به جهنم از دیدگاه حضرت علی علیه‌السلام را مورد بررسی قرار نداده‌اند.

خوشبختی در دنیا امری فانی و مادی است، در حالی که سعادت آخرت ابدی بوده و ماهیتی فرامادی دارد. دستیابی به سعادت حقیقی، هدف غایی انسان به شمار می‌آید و تحقق آن بدون شناخت راه‌های هدایت و پرهیز از مسیرهای شقاوت ممکن نیست. از این رو پیامبران الهی همواره انسان‌ها را به شناسایی راه‌های صحیح زندگی و اجتناب از لغزش‌ها فراخوانده‌اند. یکی از مهم‌ترین راه‌های پیشگیری از سقوط معنوی، آگاهی از عواملی است که زمینه ورود به جهنم را فراهم می‌سازند؛ عواملی که نادیده گرفتن آن‌ها می‌تواند انسان را از مسیر کمال باز دارد و به هلاکت ابدی بکشاند. بدین جهت، بررسی این عوامل نه تنها برای هدایت فردی بلکه برای تعالی جامعه نیز ضرورتی انکارناپذیر است. از این رو، لازم است عوامل ورود به جهنم در بهترین منابع، یعنی کلام معصومین علیه‌السلام، مورد بررسی قرار گیرد تا بهره‌مندی از سرچشمه علم الهی میسر گردد.

هدف اصلی این پژوهش، پاسخ به این پرسش است که عوامل ورود به جهنم از منظر نهج‌البلاغه کدام است؟

اهداف فرعی نیز در قالب پرسش‌های زیر پیگیری می‌شود:

عوامل اعتقادی ورود به جهنم در نهج‌البلاغه کدام‌اند؟

عوامل اخلاقی ورود به جهنم در نهج البلاغه کدام‌اند؟

عوامل اجتماعی ورود به جهنم در نهج البلاغه کدام‌اند؟

۱. مفهوم شناسی

پیش از ورود به متن اصلی پژوهش، ضروری است معنای واژگان کلیدی مورد بررسی قرار گیرند:

۱.۱. جهنم

جهنم در لغت به معنای دوزخ^۱ و جایگاه کیفر ابدی پس از مرگ است.^۲ همچنین به معنای ژرفای دور آمده است؛ تعبیرهایی همچون «بئر جهنم» و «جهنّام» نیز به چاه‌هایی با عمق بسیار اشاره دارند؛ از همین رو، این واژه برای آتش دوزخ به کار رفته است.^۳ در اصطلاح، به آتشی اطلاق می‌شود که خداوند با آن، کسانی را که سزاوار عذاب‌اند، عذاب می‌کند.^۴

گفته شده که این واژه، فارسی معرب است. در مورد ماهیت واژه جهنم، دو قول وجود دارد: قول نخست، که بیشتر نحویان از آن حمایت کرده‌اند، این است که جهنم، نام آتشی است که خداوند در آخرت با آن بندگان خود را عذاب می‌دهد، این واژه به سبب معرفه بودن و اُعجمی بودن، از نظر صرفی غیر منصرف است. قول دوم، دیدگاهی است که جهنم را واژه‌ای عربی می‌داند و می‌گوید این نام به دلیل عمق و دوری قعر آن، برای آتش آخرت انتخاب شده است. افزون بر این دو دیدگاه، قول سومی نیز مطرح شده که بر اساس آن، جهنم معرب واژه‌ی عبری «کهنّام» است.^۵

۲.۱. نهج البلاغه

۱- ادیب نطنزی، دستوراللغة، ص ۱۰۹؛ بستانی، فرهنگ ابجدی، ص ۳۰۷.

۲- معلوف، المنجد فی اللغة، ص ۱۰۸؛ شرتونی، أقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد، ج ۱، ص ۴۸۰؛ بی نا، المنجد فی اللغة العربیة المعاصرة، ص ۲۳۲؛ ضناوی، المعجم المفصل فی المعرب و الدخیل، ص ۱۶۵.

۳- ر.ک: جبرار جهامی، دغیم؛ الموسوعة الجامعة لمصطلحات الفكر العربی و الإسلامی، ج ۱، ص ۸۹۰.

۴- ابوجیب، القاموس الفقھی: لغة و اصطلاحا، ص ۷۲؛ مصطفی و دیگران، المعجم الوسیط، ج ۱، ص ۱۴۴؛ حسین یوسف موسی، صعیدی؛ الإفصاح فی فقه اللغة، ج ۲، ص ۱۱۹۱؛ احمد خفاجی، کشاش؛ شفاء الغلیل فیما فی کلام العرب من الدخیل، ص ۱۱۴؛ ازهری و دیگران، تهذیب اللغة، ج ۶، ص ۲۷۳؛ بسمه جی، معجم مصطلحات ألفاظ الفقه الإسلامی، ص ۱۸۰؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۲، ص ۱۱۲.

۵- ر.ک: جبرار جهامی، دغیم؛ الموسوعة الجامعة لمصطلحات الفكر العربی و الإسلامی، ج ۱، ص ۸۹۰.

نهج در لغت به معنای راه و روش روشن و آشکار است.^۱ بلاغت نیز به معنای رسا بیان کردن مقصود می‌باشد. بلاغت در سخن، آن است که گوینده بتواند مقصود خود را به گونه‌ای روشن، قابل فهم و متناسب با موقعیت و حال مخاطب، بیان کند.^۲ بر این اساس نهج البلاغه به معنای راه و روش سخنوری رسا و گویا است.

نهج البلاغه بی‌تردید پس از قرآن کریم گرانبه‌ترین و ارزشمندترین، میراث فرهنگی اسلام است. تألیف این اثر به سال ۴۰۰ هجری به دست ابوالحسن محمد بن حسین موسوی معروف به سید رضی است.^۳ نهج البلاغه نامی است که شریف رضی بر کتابی نهاده که در آن، سخنان برگزیده‌ی امیرالمؤمنین علیه‌السلام را در موضوعات گوناگون گرد آورده است؛ سخنانی با شاخه‌ها و ابعاد مختلف. او این کتاب را بر سه محور اصلی تنظیم کرده است: خطبه‌ها و موعظه‌ها، عهدنامه‌ها و نامه‌ها، حکمت‌ها و آموزه‌های اخلاقی. ایشان در مقدمه‌ی نهج البلاغه، ضمن بیان اهمیت این اثر، دلیل انتخاب این نام را نیز توضیح داده است. او می‌گوید: این کتاب شگفتی‌های بلاغت، نکته‌های برجسته‌ی علم فصاحت و کلمات نافذ و اثرگذار در عرصه‌ی دین و دنیا را در خود جای داده است؛ اموری که یافتن همه‌ی آن‌ها به صورت یک جا، نه در سخن دیگران ممکن است و نه در کتابی گرد آمده است.^۴ این کتاب، بنا به قول مشهور شامل حدود ۲۳۹ خطبه، ۷۹ نامه و ۴۸۰ قصار می‌باشد؛^۵ البته باید دانست که این مجموعه شامل همه‌ی سخنان امام علی علیه‌السلام نیست، بلکه منتخبی از آن‌هاست.^۶

از امتیازات عجیب نهج البلاغه این است، که همانند قرآن مجید علی رغم کهنه و فرسوده شدن مکتب‌های فکری و سیاسی و اخلاقی با گذشت زمان بیانات و تحلیل‌ها و منطقی‌چنان تازه و شاداب است که گویی همین امروز و برای امروز و فردا از زبان امیر مؤمنان علی علیه‌السلام تراوش کرده است.^۷ از دیگر برجستگی‌های نهج البلاغه که هر خواننده‌ی آگاهی در همان لحظات نخستین با آن

۱ - ر.ک: بستانی، فرهنگ ابجدی، ص ۹۳۸؛ شرتونی، أقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد، ج ۵، ص ۴۹۸.

۲ - ر.ک: هاشمی شاهرودی، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام، ج ۲، ص ۱۲۸.

۳ - دلشاد تهرانی، سبک زندگی در نهج البلاغه (سیره شناسی)، ص ۹.

۴ - حسینی، مصادر نهج البلاغه و آسانیده، ج ۱، ص ۱۰۵.

۵ - مؤیدی، راهنمای پژوهش و تحقیق در نهج البلاغه، ص ۳.

۶ - شیرزاد، آشنایی با نهج البلاغه، ص ۲۸.

۷ - مکارم شیرازی، پیام امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام، ج ۱، ص ۱۴.

بکشاند. در حوزه‌ی اعتقادی، مسائلی مانند انکار امامت، پیروی از باطل، کفر و ارتداد، ترک واجباتی مثل نماز و زکات و گرفتار شدن در تکبر مطرح شده است. این موارد اگر چه در ظاهر مربوط به باورهای درونی انسان هستند، اما آثار بیرونی و اجتماعی نیز به دنبال دارند.

در بعد اخلاقی، رذایلی مانند نفاق، دروغ بستن بر پیامبر صلی الله علیه و آله، شکم‌پرستی و هواپرستی از مهم‌ترین موانع رشد معنوی انسان به شمار می‌روند. این صفات علاوه بر آسیب به فرد، اعتماد و سلامت اخلاقی جامعه را نیز تهدید می‌کنند. در حوزه‌ی اجتماعی نیز عواملی همچون جمع‌آوری مال حرام، سوءاستفاده از بیت‌المال، جنگ با امام حق، سرپیچی از فرمان رهبری و فرار از جهاد، از جمله زمینه‌های سقوط انسان و جامعه معرفی شده‌اند.

این عوامل نشان می‌دهد که سقوط تنها به خطاهای فردی محدود نمی‌شود، بلکه سهل‌انگاری در مسئولیت‌های اجتماعی و مقابله با عدالت هم نقش بزرگی در این مسیر دارد. در نهایت می‌توان گفت نهج‌البلاغه تنها هشدار درباره‌ی عوامل شقاوت نمی‌دهد، بلکه راهکارهایی هم برای نجات ارائه کرده است؛ از جمله تقوا، عدالت‌ورزی، ولایت‌پذیری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی. بنابراین شناخت و پرهیز از این عوامل، در کنار عمل به توصیه‌های امیرالمؤمنین علیه السلام، می‌تواند راه سعادت دنیا و آخرت باشد و انسان را از آتش جهنم دور نگه دارد.

فهرست منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

منابع فارسی

۱. ابن ابی الحدید معتزلی، عبدالحمید؛ جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ترجمه: محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۲. ادیب نطنزی، حسین، دستور اللغة، مصحح: علی اردلان جوان، مشهد: به نشر، ۱۳۸۵ هـ.ش.
۳. بحرانی، ابن میثم، ترجمه شرح نهج البلاغه، ترجمه: محمدرضا عطایی و دیگران، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۴. بستانی، فواد افرام، فرهنگ ابجدی، ترجمه: رضا مهیار، تهران: اسلامی، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۵. دلشاد تهرانی، مصطفی، سبک زندگی در نهج البلاغه (سیره شناسی): رفق و مدارا، تهران: دریا، ۱۳۹۴ هـ.ش.
۶. فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی، ترجمه و شرح نهج البلاغه (فیض الاسلام)، ترجمه: علی نقی فیض الاسلام اصفهانی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات فقیه (فیض الاسلام)، ۱۳۶۸ هـ.ش.
۷. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۸ هـ.ش.
۸. مکارم شیرازی، ناصر، پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام، تهران: دار الکتب

الاسلامية، ١٣٧٥ هـ ش.

٩. هاشمي خوي، ميرزا حبيب الله، منهاج البراعة في شرح نهج البلاغة، ترجمه: حسن حسن زاده آملی، محمدباقر كمره‌ای؛ تهران: مكتبة الإسلامية، چاپ چهارم، ١٤٠٠ هـ ق.
١٠. هاشمي شاهرودي، محمود، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بيت عليهم السلام، قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامي بر مذهب اهل بيت (عليهم السلام)، ١٣٨٥ هـ ش.

منابع عربي

١١. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، بيروت: دارالفكر، بی تا.
١٢. ابوجيب، سعدی، القاموس الفقهي: لغة و اصطلاحا، دمشق: دارالفكر، ١٤٠٨ هـ ق.
١٣. ازهری، محمد و ديگران، تهذيب اللغة، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٤٢١ هـ ق.
١٤. بسمه جی، ساير، معجم مصطلحات ألفاظ الفقه الإسلامي، دمشق: صفحات للدراسات و النشر، ٢٠٠٩ م.
١٥. بی نا، المنجد في اللغة العربية المعاصرة، بيروت: دار المشرق، ١٤٢٠ هـ ق.
١٦. جهامي، جیرار؛ دغيم، سميح؛ الموسوعة الجامعة لمصطلحات الفكر العربي و الإسلامي، بيروت: مكتبة لبنان ناشرون، ٢٠٠٦ م.
١٧. حر عاملی، محمد بن حسن، تفصيل وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة، محقق: محمدرضا حسيني جلالی، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، ١٤١٦ هـ ق.
١٨. حسيني، عبد الزهراء، مصادر نهج البلاغة و أسانيده، بيروت: دار الزهراء، ١٤٠٩ هـ ق.
١٩. خفاجی، احمد بن محمد، شفاء الغليل فيما في كلام العرب من الدخيل، مصحح: محمد كاش، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٨ هـ ق.

۲۰. شرتونی، سعید، **أقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد**، تهران: دار الأسوء، ۱۴۱۶ هـ ق.
۲۱. ضناوی، سعدی، **المعجم المفصل فی المعرب و الدخیل**، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۴ هـ ق.
۲۲. علی بن ابی طالب علیه السلام؛ آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ **غرر الحکم و درر الکلم**، مصحح: مهدی رجایی، قم: دار الکتب الإسلامی، ۱۴۱۰ هـ ق.
۲۳. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، **الوافی**، محقق: ضیاءالدین علامه، مصحح: کمال فقیه ایمانی، اصفهان: مکتبه الإمام أمیرالمؤمنین علی علیه السلام العامة، ۱۴۰۶ هـ ق.
۲۴. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، مصحح: علی اکبر غفاری، محمد آخوندی؛ تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ هـ ق.
۲۵. لیثی واسطی، علی بن محمد، **عیون الحکم و المواعظ**، مصحح: حسین حسنی بیرجندی، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، ۱۴۱۸ هـ ق.
۲۶. مجلسی، محمدباقر و دیگران، **بحار الأنوار: الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار**، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ هـ ق.
۲۷. مصطفی، ابراهیم و دیگران، **المعجم الوسیط**، استانبول: دار الدعوة، ۱۹۸۹ م.
۲۸. معلوف، لوئیس، **المنجد فی اللغة**، قم: اسماعیلیان، ۱۳۷۱ هـ ش.
۲۹. موسی، حسین یوسف؛ صعیدی، عبدالفتاح؛ **الإفصاح فی فقه اللغة**، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰ هـ ق.

مقالات

۳۰. شیرزاد، امیر، **«آشنایی با نهج البلاغه البلاغه»**، نشریه رشد آموزش قرآن و معارف اسلامی، شماره ۳۹، ۱۳۷۸ هـ ش.

۳۱. مؤیدی، ابوالحسن، «راهنمای پژوهش و تحقیق در نهج البلاغه»، فصلنامه مطالعات تفسیری، شماره ۱، ۱۳۸۹ هـ.ش.

سایت‌ها

۳۲. پایگاه جامع قرآن

۳۳. جامع الاحادیث

۳۴. کتابخانه دیجیتال نور

۳۵. کتابخانه فقاقت

۳۶. موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البيت عليهم السلام